

ЧЕЧЕКТЕЛГЕН МООЛ ЧЕРАДА

Бабыйн АХТААН.

Салчак МОЛДУРГА

Буурул Алтай эзири мен

Эзир долгом Алтай сынның бедниден-не
Эзир болуп ыраң дээрине укуң үндүм.
Чалгыныгылар хааны куштун кэрээ-биле
Чатты берген делген чуртту эргий нөрдүм.
Хамын даглар хааны болуп дээрме бедзиң.
Кара сугну шөлче аксып, казан чаткан.
Делген бедни, улуг төрөң чуртум казым
Демепки дег ыңдыг чурттар кайла бар деп!
Алтай даглар, бедик сыннар алды арттың.
Аразымда эң-не бедни Сыргал болгай.
Ынак байлак Алтайымда судантар хей.
Анда шупту аалдар, малдар долу турса.
Апыс шаанда малдың хейу байларда дээр.
Арбын сүргүт амгы шагда нолхоста-дыр.
Төрөң черниң эзи болган нациялар
Төрөлдөшкөн найыралдыг чурттап чорлар.
Аас-кежики шупту кимиз чалаттыңар.
Ааржы, сүдү өглер санай сазарыраң.
Ындыг черге чурттап чорую салым—чолум—
Ынак намыс ачызы деп өөрүүр мен.
Ноштунчучкан куулар, настар ырлапкып кээр.
Ножапашкан ак-нөң хөлдөр мында нөбөй.
Чеди өңүг чөлсөз ышкыш чайыннанган
Черим-чуртум бойдус байлаа маданчы!
Ындыг чуртка таруттунген аскым кежики
Ырлап, мантап кайым черде төдөр деп мен!
Некшиң сынның бажы ышкыш мөңгүнөчөлөң
Хөөкө өңүг бедни черлер Алтайда хей.
Алтай сынла бедничерин эргий ушман
Адыг-хүрөң эзир куштун — ашан мен-мен.
Назын-харым улагдаыга чалытыңар.
Мени ыңар дептик чорую күчү кайлаң?
Менге от дег чечителген чурттапалган
Мэң ырым дэзилдиган зөөс деп бе?

Моолундан Г. САНЧАА өңүлдүргөн.

Ийи шүлүк

1. БАЯН-ӨЛГИЙ — БАЙЛАК-КАВАЙ

Баян-өлгий тывалаарга:
Байлак-Кавай дөң сөс-түр
Баян, хөгжөөң, чалгыныгылар
Бай-ла Моолун кезээ чер-дир.
Нарындаг чок хөөрөңгүт
Казах, тыва, моол... чоңга,
Найыралда, ынакшыла
Кавай болган сөзүң чурт-тур.
Мөңгү-Тайган сагымдырар.
Мөңгө харлыг дагларыңга,
Бөхмөрөңгө, Өлгийге-даа
Бөгүн какса, хүннөш баармен.
Аттың-чарың казах малчың —
Сарыбайны аалдай-даа мен.
Алчы эзир дылын билер —
Чаныбайга дункай-даа мен.
Максим Мунзук иресиң дег,
Кижик дымнап, таалаң ханмас —
Хабатболдун баштап ырын
Мага хандыр дымнап-даа мен.
Найыралда кызытар чок.
Назын билбөө, Өлүр тын чок.
Баян-Өлгий — Байлак-Кавай.
Бажымын дег, чүрөңгө чок.

2. ЦЕНД БАШКЫ

Орукту зар, дүвү хөмгөн,
Чер, дээр бедни көзүлөөс хүн
Ол халдып, тара чүткүн
Чедип келиң, Ценд башкы.
«Өлүтү беш чычаан турда,
Черде ырак чү бөөр!» деп,
Оюу-баштап чачын-биле
Серте-даа чок хөөрөң түрдүн.
Орук-чиря, шууган, сөөк-даа
Сенээ мөңгө моолдак болбаан.
Оңуп чинтөс найырал, ыр
Сеткиливиң чылытырган.

Культурада чаартылгалар

1921 чылдын улусчу революциясы бистин чуртувустун экономикасын тургузарына бже чергелештир кижилерин угаан-медерени бедилер, культураны хөгжүдериңе кол эргилдени бодурун. Улусчу революция Моолдун культурун амыралыңа чаа үени ачтыкан.

XX чүс чылдын эгизинде делегейин чыдып калган чуртарын бирөөн бөдүп турган Моолга культура тургузууш-кулу тилеп, национал херил-диг, социалисттик утк-шынар-дыг кылдыр хөгжүрүңгө алаң берге оруктарын эркен.

МАР-тың культуразынын революсчү хөгжүлдезин ийити-биле революсчү-демократия культура (1921 — 1940), социалисттик культура (1940 чылдан сонгаар) деп ийи чаага үзүп турар. Бирин чаада культураны хөгжүдериңиң арга-херилерин ажал-дап кылар, ийи дугаар чаада оон материалдыг хандырыл-газын болган ажалыңның политиктик идеялг динелени үениң негелдезинге чедир бедилер турган.

Бистин аймакка культура хөгжүлдези баштайгы чаа үенинде тыгын эгелзэн. Демократия революциянын чыда-рында чуртун барыны тала-зынга революсчү арга-чагыр-

ганы быжыткан, феодалдыг куруне тургузуун аппаратын дашып-биле өскөрткөн, чаа арга-чагырыны тургуз-кан. Ол-аа, 1925 чылдын ча-зынында талантылгы бот-ты-нылгыр артистер Цогбаатар, Төмөх, Цэцэгий, Лондог, Хүрлээ баштаан он ажит кижик чыгып, улустун хөгжү-мүнгө үдөйип алган «Бээжин Лама» деп кожан ыры, «Цэнд комиссар», «Араттын соруу» деп шилерин ойноп, чоңга со-нууртаткан. Оон соонда 6 кижик ажалдакчылыг клуб тур-густунган. Ук клуб мыңаң улустун культура даямзынын удуртулазы-биле ажалдап эгелзэн.

Нам, чалактын талазында чоңуң культура амыралың-че доктаамал кинзөгөйиң са-лып келгендең сөөлүрлөй аймактын өскө сумуларыңга клубтар болган бот-тынылгыр уран чүдү бөлүмнөри тургу-сунулаан. 1927—1928 чыл-ларда «Алышкылар» деп шил-лерин талантылгы кижилер хөйүн мурнунга ойноп тур-ган. Ол-аа чылын аймакка «Хөдөгө ший» деп сурагжаан үнү чок кино» үнү эгелзэн, оон механикниң Тогтох деп кижик ажалдап турган. Соон-да ону чон «Аларат Тогтох» деп молааар алгарган.

Ажалыч чоңнарын кул-

тура талазы-биле негелдези чыл-бурдун өзүп, аймактын культура алаң чөлдөринин материалдыг базазы быжы-гып, ажал-агылгы экижип тур-ган. 1934 чылда аймактын чаа клубуну туттунуп ажалда-га киргени чоңуң культура амыралыңга чаа-чаа орук-тарын ачтыкан. Бо клубва мыңан 1000 ажит ном деп-терлиг номчулга «раади бөл-гөш ыры, хөгжүм, таппы, уран даяранылга бөлүмнөри ажал-дап турган.

Ук клубтун чанынга ийи көжөр кылы-аглар тургусту-нуп, чөөк-камыла сумуларың арат чоңнарыңа оюн көргү-зүп, партиянын суртаал ажал-дын чорудун келген. Укен чылдарың эгизинде аймак-тын клуб сценалыңга Д. На-пандоржын «Ужурдуг үн-тэй» деп операны ойноп эге-лзэн. 1938 чылда механик Пурунамжаалын дөрт аныч үнүт кинону көргүзүп эге-лзэн агитбригадаларың ажалыңга улуг деткимче бол-ган.

1941 чылда аймакка чурук тырттырар чер тургустунуп, ажалтын араттарга бараан бо-луп эгелзэн. 1947 чылда чу-рууга уран чүдүнүн салбы-ры ажалтыңан. Уран чүдү-дүн киржикчилери чоңга чаа-чаа шилерин белеткөөн, көр-гүзүп турар алгарган.

1948 чылдан эгелзеп бөй-дустун болган төөгүнүн кул-

Моол Арат Республиканың алдарыг артист Тумсид-норол. Бо артист Тывага база чорон. Оңт чымыларын-да, ырларын-даа көргөн, дынаан саяр. «Төө-Халык», «Ала суурт» бодурыңарга кыдыг ийи, ала буту Тыва дылгындайлап турганың салгыдырар. Бо артист Убаа-Нур аймакка торуттуңаң — бистик чөөк көжөмө-тыр.

Бөгүн—балыкчының хүнү

Тывага балыкты

элбедириниң эге базымнары

Улут-Хемниң үстүү агымна-рында ластарлап укталган балыктар турта сурагжаан. Ол ышкыш пуд хире бедилер, сөмкө мыйыттар, улуг чаагы кадыргылар эки шынарын-биле бүтүлүшүнүн үнелдиз алаң. Тываның хемнеринде, төдөрлөң шортаннар, ме-виллер, ык, сорога дөң өскө-даа хөдөрлөң балыктарың курлавыры эбеп. Чон зөй турттап турар болган үзүп-түр төнтөри туттунган чер-лерде лос аймактын уктал-ган үнелг балыктарың кур-лавыры көскүзү-биле кызы-рылган. Чер-чөдү партия, совет организациялары, өскө-даа хөй-пийти организацияла-ры балык камгалагыңче киз-зөгөйиң ам-даа күштелдир-дери мыңаңаң негелтиип турарын утпас укурулг бис. Эрткей бешка чылда Тыва-нын суг хөдөктеринден 100 муң гентар черлерин балык ажал-агылгың тусай эр-темпилдери халдар өөренип, шычылдып көргөн. Тывага ба-лык аймаан хөй-биле өстү-рөңгө чүгүл сагыш салым турарларга Төмөкниң куру-ла университетинин чанында биологияны болган био-логиямың эртем-пийичал ин-ститудунун директорунун

оралакчымы, бойдус эртем-на-рында каллалды, доцент Алексей Николаевич Гунди-лев хамарыштырып болур. Оон дууламы-биле Тываның суг хөдөктеринин, төдөрлөң хөдөр-тургузуу долзуу-биле ийити-агелтиген. Балыктыг черлерин бойдуууну байла-ды, балыктарың курлавы-ры, оларын чир чөмч өөренип көргөн. Балыктарың курлавырын көвүдериңиң аргаларын ажалдап кылган. Балык ажал-агылгың мурнула салымган сорула-лары боттандыры-биле 1965 чылдан эгелзеп, балык-тарын чаа хөдөрлөң экип, оларын Тываның бойдуула чагыктырыны чоруту улам-тылаан. Эртемденеринин сү-мөйиң баугаар Хакасладан дүрөп өөр карптарын, Ново-сибирскден лөптөрин экип өстүргөн. Оон ашылга ак-балык уксагың пелдэр дээр ба-лыктың Чыгышта экип салган. Ону өстүрениң не-кедиз чедимниң болуп, эки түмөлдө берни турар. Ленинградта саломатка эки-келген ол пелдөлдөр тууду-алыр дөңкөзгө хөдөр өзүн көлдөң. Бо практикадан ала-ган хөдөр, пелдөлдөр тус-черик балыкыңаң кам кат-тап өстүгөн, оң чагым 22 хуу чедип турар. Ам кам чылдар улаштыр ол балыкты тууду, күрчөгө дужаан, оң үргө-везиң чыгып, консервация-биле Сибириниң заводтарыңе чорудуп турар алгарган.

Ол пелдөлдөрүн Аас хөдө-дө, Тере-Хөдө, Сут-Хөдө, Олбу-Хөдө болган Варым болган Чоюн Сибириниң хемнеринде болган хөдөрлөң өстүрүп турар. Чыгышта хөдөр үе-де Саян ГЭС-тин Шаган-Армаг камагында келер далайыңа ашпыр салыр балык айма-нын базазы болур.

Тываның хемнер, колдери стерилидирин база бо чылың хулаан алыр. Оон соонда суд-дык, рипус, палла дээр ба-лыктың экип өстүрүң планнаан. Тус черин үнелг балыктарың элбедиринге киз-зөгөй салдыган. Ол сорула-ганы боттандыры-биле ка-дыргылар өстүрүңиң пел-дөлдөрүн үн чыл улаштыр чорудуп турар. Бо талазы-биле балык-байлаң өстүрүңгө-дөр улуг ажалды үргүлүдөң, агыңа чоруп орган кадыр-гыларың чашкан үргөвезиң долзоп ап, тусай аппараттар-га өстүрүң калгалаң турар-лар. Шак мыйыг агым сулуг черге турган үргөвезиң элзеп кам негелде боттанып келер. Ындыг арга-биле бот-танган байлаңар алаа хөм-ер сууңа байлаңардан ус-чок хөй салым болуп дүргөн чөр. Ол байлаңар доругуң келдери хөдөрлөң, хөмөржө салгытар. Чүгүл бо чылың бедниң пихтологтарың ийи көзөк экспедиция кадыр-гы-ларың үргөвезиң заводтан агың байлаңа доруктуруп, хөй салым байлаңары То-жунуң болган Мөңгү-Тайга-

ның сугларың салган. Шак ыдыг арга-биле көвүдөткөн Сибириниң кадыргымың оолдарың Тожуда Олбу-Хөдө болуп хөдөктеринге 6 миллион кезенти, ол ышкыш моол уктуг кадыргыларын 5 миллион салым оолдарың Сут-Хөдө ашпыр салыр. Оон ашылга, өскө-даа чүгүл хөмөргө аң чорудары Тывага балык ажал-агылгың хөг-жүдериңе улуг идиги бээр. Чоюку чылдарда балык ты-анымы саймырар, эки шынар-лыг, эки ажалдыг кадыр-гы-лар, бедилер, мыйыттар ма-ганыңиң хөй-биле кирер.

Ажал-агылгың бо чаа хөй-иң республикада хөгжү-мүнүн чаа чаадымы тештин-кени деп чүгалап болур. 1968 чылда Кызылду курувниң балык өстүрүң заводу ажит-тыңаа болуп. Амыралыңда ону чаа-ла буту кылдыла ту-руп алган деп чүгалаң бол-лур. Ол бүдүрүдө чери бо чылдыг бирин чартында тус черин балыкыңаң 900 цент-нөриң белеткөн, садгалаңа экижип, ол анык коллек-тивтиң ийи-дери. Балыктың хушун таараларын чартык чыл планын 100.5 хуу күсү-лөң, продукция бүдүрениң 111 хуу, ону сайгарын 108 хуу чедип, бедик көрүтүлгөң ийи чедип алган. Олар 6 ай дүргүлүдө 3200 центнер ка-дыргы аймакыңа ышган ка-дыргы, хүнге кургактан, ду-лаан болган чаа туткан ба-лык продукцияны белеткөөн.

Бо бичи бүдүрүлгөңиң ма-териал-техниктиң базазы өзүп быжыгышыңаң. Оон кургактыг кадыр пегин тут-кан. Балык тулар черлерде-г тракторун, моторлуг төмөд-дөр, автомашиналарын, веде-ход-таппыларын чоруткан. Бөдлөр, мыйыттар тулар-ның хөдөктерин-биле эки халдырган. Ол заводка чоң-ку үеде бүдүрүдө базазың дөңкөңдүп, алаа 125 тонна элг шыгаар холодильниги тургузуп, кургактыла пегин эде кылдыр. Ол бүтүгү кылган соонда бир элчег-ле 25 цент-нер элти белеткээр. Балыкың хушунда ол заводтун кымак-кай тымышчыларың И. Корюковту, А. Бабуняны, Е. Белозерованы болган өскө-даа муракчыларың алап, дөңкөңдө, чедимки-лерин күдээр чүгүл.

О. ГАВРИЛОВ.
Балык камгалагыңың тала-зы-биле республиканың хөй-пийти чөвүлдезиниң даргаам.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ АДРЕСИ

Кызыл, Шетинкин-Кравченко куудунуң, бажы № 3, ТЕЛЕФОНАНЫ: Редакторун 24-63, редактори оралакчыларыңың болган пропаган-ка кылдының 35-24, тарыхы-салгалыг секретарыңың 23-35, партияны амы-агың кылдының 21-47, аветуор кылдының 22-64, чаага бөз совет тургузт кылдының 41-27, информация кылдының 20-60, бухгалтерия-телебөйөң колгар.

Кожаларывыстың концерти

Таңды районда «Тил-делес» союзтун комсо-мол комитетиниң секре-тары эш Бабыйн-оол, Культура бажычының директору эш Хойлак оларның удуртканы «Хо-винуң оттары» агиткульт-бригада чөөкка чаа со-лун программалыг кон-церти Бай-Хаак, Бала-зын, Шамбалы, Хады-Аксы суурларын чурт-такчыларыңа болган «Чедер» курорттун дыш-таныкчыларыңа бараал-гаткан. Концерттиң про-грамманы бай, утка-шы-нарлыг, бедик идеялыг, киржикчилерин белет-көң эки дээрзин чер бол-ганга-ла көрүкчүлөр дем-дегел турган.

Бот-тыныгыр арти-стер: баякыст Кадыр-оол-дун ырыларын баянга-узданың болган сыгырт-канын, ыраакы Артастың орус, тыва дылдарга ыр-лаанын, оолдар ансам-блиниң күөсөдизилерин. Быштак-оол, Хойлак оларның индери-меди-анын көрүкчүлөр бедик-биле үнелзэн.

О. ШАВЫ.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Мелебидеңне

ИЮЛЬ 11-ДЕ МОСКВАДА
11.55 — Дамчылыг ала-р программасы. 12.00 — Сөөлүг медээлер. 12.05 — Уруларга. «Хүн үрениңиңи». «Меле-гей бөз-хөмөш». Дирг чур-ктарың филм. 12.25 — Школачыларга. «Ненту» клубтун шаңналы дөңш. 12.55 — «Москва — Улан-Ба-тор». Телечулаа-жымышын. 13.40 — 13.50 — Чалсар. 14.00 — Телекаңдары. «Ба-гун — Балыкчының хүнү».

ЖУННО

ИЮЛЬ 11-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Домкун эр-тен» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10, 21.00 шаңтарда.
«ИОНЕГ»: Киночымыды 9.15, «Экзотикада кижик» 11.15, 13.40, 15.00, «Шинтирлг кыс» 17.10, 19.00, 21.00 шаңтарда.
«КАА-ХЕМ»: «Айболит-66» 10.00, 11.55, «Мария болган Наполеон» 13.50, 15.45, «Чечек болган дил» (1 болган 2-ги кинолар) 17.40, 20.40 шаңтарда.
«ВОСТОК»: «Кижиниң сазым-чолу» 12.30, «Узуг кижиге шунтузун чөмчөз» 14.20, 16.10, «Камбире ынак-шы» (1 болган 2-ги кинолар) 16.10, «Кеңсөдө белен», «Владимир», «Камбире ынак-шы» 21.00 шаңтарда.
ЧАЙГЫ КИНОТЕАТР:
«Самыктыг моорай» 11.30, 13.20, «Чүгө ол мөңгө кижик харыкылар» 15.10, 19.00, «Ынактыг сөзүң» 17.00, 21.00 шаңтарда.
«ЭНЕРГЕТИК» КУЛЬТУРА

Кызылдың башкы институтунун хүндүскү салбыры чалап тур

Физика-математика факультетинге мате-матика болган физика башкыларың, фи-зиология факультетинге тыва школага орус дил болган литература башкыларың; база орус дил, литература болган тыва дил, литература башкыларың; биология-химия факультетинге биология болган химия башкыларың хүндүскү салбыры белеткөөн.

Хүндүскү салбырга керерер дараа-зында экзаменерин дужаар. Физика-математика факультетинге — ма-тематика (аас, бижимел-биле), физика (аас-биле), орус дил болган литература (бижимел-биле). Физиология факультетинге — орус дил болган литература (аас, бижимел-биле), СССР тогузу (аас-биле), дашкы дил (аас-биле), орус дил, литература болган тыва дил, литература башкыларыңа өө-рөң кижилер дашкы дил орунуга ты-ша дым дужаар.

Биология-химия факультетинге — химия (аас-биле), биология (аас-биле), физика (аас-биле), орус дил болган литература (бижимел-биле). Документалерия Кызылдың башкы ин-ститудунун хүндүскү алыр комиссиячы дараа-зында адрес-биле чорудар: Кызыл хоорая, Ленин куудунуң, 40, пединститут.

ХУЛЭЭП АЛЫР КОМИССИЯ.

Кызылдан

17.40 — «Маншун дугайы-ла ыры». Уран-чечен филм. МОСКВАДА
18.55 — Программалар дам-чылыгыңа 19.00 — «Ино-апп-чорунуларын» клубу-з, 20.00 — «Юбилей», «Чоюн бо-гаш чингө», А. П. Чеховтун расклатарыңа уран-чечен телефильмдер. 20.50 — «Му-зыкалыг каледоскоп». Кон-церт. 21.20 — Киночөтөр. 21.50 — «Фортсайд дугайында сас». Уран-чечен хөй сериа-лыг телефильм. (Антал). Д. Геллерсониң романында, 2-3 сериясы. «Вг-бүлө чо-рулалары». «Аас-кежики дил-зэр». 23.30 — 01.15 — Бут бөмбүтүңе СССР-ниң тем-пелданы. «Спартак» (Москва). — «Торпедо» (Москва).

БАЙЖЫНЫ: Киночымыды 12.00, «Баймырты, өңүктөр» 18.30, 20.30 шаңтарда.
«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 10 ЧЫЛЫ»: КУЛЬТУРА БА-ЖЫНЫ: «Энриер эрте уш-кы» 15.00, «12 ышга бөсө келер» 17.00, 19.00 шаңтарда.
КОМПЛЕКСТИГ ЭКСПЕДИ-ЦИОННЫК КУЛЬТУРА БА-ЖЫНЫ: «Черанг куулар» 15.00, «Узуг сөзүгүстөш» (1 болган 2-ги кинолар) 17.00, 20.00 шаңтарда.

ИЮЛЬ 12-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Курамы-ның мадыры» 10.00, 11.45, 13.20, 15.15, 17.00, 18.45, «Чер тырттыгыңың ажалы», «Шендөң», «Курамының мадыры» 20.30 шаңтарда.
«ИОНЕГ»: «Пешониниң узун угу» 9.30, 11.30, 15.30, «Домкун эртен» 13.30, 17.20, 19.10, 21.00 шаңтарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эрткен үеңиң чагызы» 15.00, 16.55, 18.50, «Ам оларын алап болур», «Титан», «Эрткен үеңиң ча-гызы» 20.45 шаңтарда.
«ВОСТОК»: 15.40, «Алула-ма» (1 болган 2-ги кинолар) 17.30, 20.30 шаңтарда.

ЧАЙГЫ КИНОТЕАТР:
«Узуг чаштыг чараш Варла-м» 11.20, «Узуг кижиге шунтузун чөмчөз» 17.00, 19.00, 21.00 шаңтарда.

«ЭНЕРГЕТИК» КУЛЬТУРА БАЖЫНЫ: «Чүгө ол мөңгө кижик харыкылар» 18.30, «Хүн болуп чымып кез», «Хү-рөш чер», «Чүгө ол мөңгө кижик харыкылар» 20.30 шаңтарда.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 10 ЧЫЛЫ»: КУЛЬТУРА БА-ЖЫНЫ: «Узуг сөзүгүстөш» (1 болган 2-ги кинолар) 17.00, 20.00 шаңтарда.

КОМПЛЕКСТИГ ЭКСПЕДИ-ЦИОННЫК КУЛЬТУРА БА-ЖЫНЫ: «Баймырты, өңүк-тер» 19.00, 21.00 шаңтарда.

Солун неделяда 6 катан үнөр